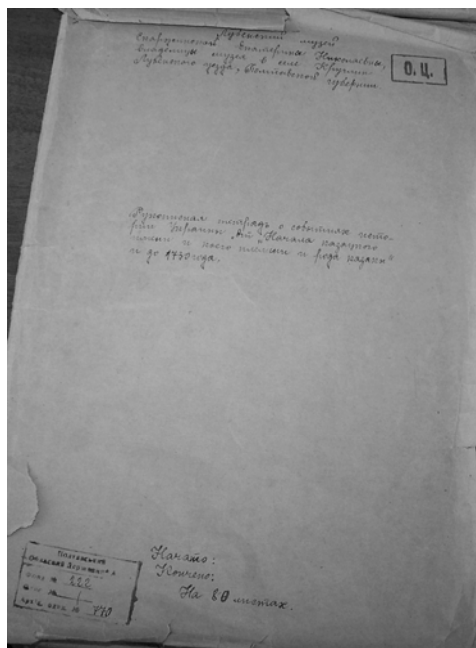

Список «Літопису Грабянки» у фондах державного архіву Полтавської області

Процес трансформації вітчизняного соціуму був би неможливий без таких складних процесів, як творення національної ідеї та міфологізації історичного минулого. Виняткову роль у ньому відіграла барокова історична повість - так звані козацькі літописи Самовидця, Величка, Грабянки, які поширювалися в численних рукописних копіях по всій території тогочасної Гетьманщини. Ці пам'ятки мають, переважно, визначений сюжет та ідеологічну основу. У центрі їхньої уваги – історія нового політичного утворення – Гетьманщини, самотність якої відстоюють автори, тяглість державотворчих традицій від античних та давньоруських часів, історія Війська Запорозького. Мета, яку переслідували літописці, полягала у доведенні давності походження «козацького малоросійського народу», який ні історією, ні героїзмом не поступається іншим народам, то ж його автономні права та привілеї є непорушними, і їх неприпустимо зліквідувати [8, 71]. Літописи зазначених авторів повинні були слугувати тогочасній еліті Гетьманщини у спробах пошуку власної ідентичності та самоутвердження. Літопис гадяцького полковника Грабянки став свого часу популярним нарративом XVIII ст., одним з носіїв інформації про минуле, котрий поширювався у численних рукописних копіях по всій території тогочасної Гетьманщини й сучасної Полтавщини, зокрема. Рукописні копії цієї пам'ятки входили до складу чи

Додаток 1. Обкладинка «Рукописной тетради о событиях истории Украины...»

не кожної приватної й монастирської бібліотеки того часу. На сьогодні відомі понад 60 списків пам'ятки, що представляють дві її редакції – повну (Київський список, виданий у 1854 р. Тимчасовою комісією для розбору давніх актів) [4] й коротку (Житомирський список, датований 1739 р.) [3].

Питання вивчення козацького літопису у вітчизняній історіографічній науці постало у монографіях Олени Апанович «Рукописная светская книга в XVIII веке на Украине» [7], Ярослава Дзири «Козацьке історіописання 30-х – 80-х років XVIII ст.: джерелознавчий та історіографічний аспекти» [9] та Андрія Бовгири «Козацьке історіо-писання в рукописній традиції XVIII ст.» [8].

З 1938 р. у фондах Дер-жавного архіву Полтавської області знаходиться «Рукописная тетрадь о событиях истории Украины «От начала казацкого имени и коего рода и племени казаки...» [1], датована остан-ньою чвертю XVIII ст. Рукописний варіант зазначеного документу зберігався у XIX ст. у музеї старожитностей, власни-цею котрого була Катерина Миколаївна Скаржинська – поміщиця с. Круглик Лубенського району на Полтавщині, відома жінка-історик, громадський діяч, благодійниця [5, 34 – 37]. На жаль, не залишилось жодної інформації, яка могла б розповісти про попереднього власника зазначеного рукопису. Також не повідомляється дата придбання поміщицею Скаржинською цього цінного історичного рукопису та ціну, за яку було викуплено К.М.Скаржинською Полтавський рукопис. Нез'ясованим на сьогодні залишається факт придбання повного чи часткового об'єму рукопису.

За своєю тематикою та структурою цей документ нагадує один зі списків «Літопису Граб'янки». З огляду на відсутність спроб серед вітчизняних науковців дослідити зазначену історичну пам'ятку, спробую відповісти на наступне запитання:

- Чи є досліджуваний твір самостійною роботою або ж це – текст, створений на основі готової компіляції?
- Проаналізувати його список на предмет джерельної основи, фактографії, авторства.

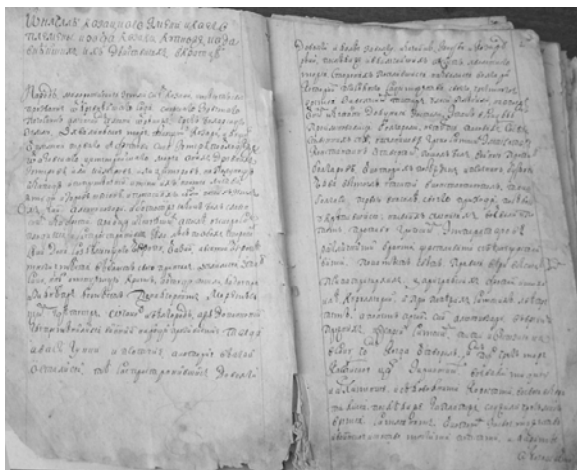
З цією метою порівняю Полтавський список з Київським та Житомирським списками «Літопису Граб'янки».

При цьому автором пам'ятки використовувалися загальні методи наукового пізнання, серед яких виділяються групи методів емпіричного (спостереження, порівняння) та теоретичного рівнів дослідження (абстрагування, аналіз і синтез). Також застосовувались спеціально-історичні, або загальноісторичні методи дослідження, зокрема історико-порівняльний, історико-системний.

Рукописний документ, відомий нині, як «Рукописная тетрадь о событиях истории Украины «От начала казацкого рода и коего имени и племени казаки» и до 1730 года», увібрав у себе традиції літописного стилю, виявляючи водночас риси літературно обробленого оповідання. Його текст розбивається на ряд структурних одиниць – сказаній, кожне з яких описує певний хронологічний проміжок від найдавніших часів до кінця 50-х – початку 70-х років XVII ст. і має свою назву відповідно до зображуваних подій. Головна мета твору – визвольна війна під проводом Б.Хмельницького. Опис інших подій являють собою вступ та післямову до основної сюжетної лінії.

Загальний обсяг рукопису складає 84 аркуші, які пронумеровані в арабській пагінації. Аркуші № 81 – 84 були передані у квітні 1989 р. до Центрального Державного історичного архіву з метою їх реставрації і з часом були втрачені. Розміри паперу – 20 × 32 см. Починаючи з першого листка рукопису нумерація сторінок закреслена та виправлена у порядку зменшення. На 3,10 та 40 листках містяться маргіналії - надписи у вигляді хрестиків [1, 5;19;79]. На значній кількості сторінок рукопису містяться покрайні записи у вигляді авторського розпису [1, 4;7;11-12; 13-14; 15-16;26-27; 49; 51;55;57]. У правому нижньому куті 61 аркуша знаходиться частково прочитуваний маргіна-лістичний надпис: «*Как и когда Хмельницкий...*». Наприкінці даної фрази невідомий переписувач залишив свій авторський розпис [1, 121].

Аркуші 1 – 80 розмічені полями. Самі розміри полів є індивідуальними та варіюються від 13 до 30 мм. Папір літопису Грабянки – переважно білого кольору (с. 1 – 148, 151-153, 156 – 159), решта (149 – 150, 152, 154 – 155) – жовтуватого. Згідно з аналізом філіграней, можна стверджувати, що для створення списку використаний папір XVIII ст., виготовлений на одній з багатьох російських паперових фабрик. Аркуші рукопису мають близько 15 різновидів філіграней. Аналіз визначення віку та місця виготовлення паперу, який використовувався для написання «Рукописной тетради», має певні труднощі. Вони полягають у відсутності у рукописі на папері двох частин водяних знаків – емблемної та літерної, які, власне, і складають єдине ціле водяного знаку. Перша частина філіграні була пов'язана або безпосередньо з господарем та його підприємством (його особистий герб), або ж з місцем виготовлення паперу (герб міста), або ж з країною-виробником паперу (державний герб). Друга частина – літерна,

Додаток 2. Сторінка першого розділу рукопису О
начале казачкого имени и коего рода и племени казаки

відбивала прізвище власника, його титул, місцезнаходження фабрики, чи млина, дату виготовлення паперу [6, с. 5]. Усі наявні та відомі сучасній науці водяні знаки, присутні на папері Полтавського рукопису, можна умовно розподілити на дві групи:

I група – філіграні із зображенням літер **РФ**;

II група – водяні знаки, які репрезентовані малюнками на папері у вигляді різноманітних узорів та знаків.

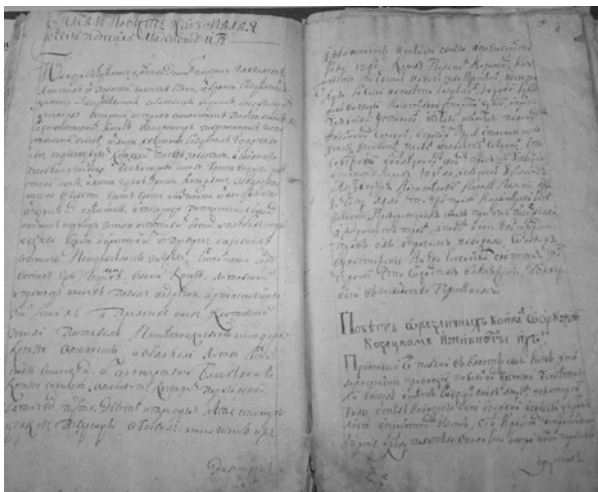
Найбільш поширені зображення філіграней у документі – водяні знаки у вигляді літер **РФ**. Означені літери слугують своєрідною аббревіатурою для локалізації місця виготовлення паперу – «*русская фабрика*». Даний папір, позначений різноманітною кількістю написання літер **РФ**, було виготовлено приблизно з 1732 по 1780-ті рр. [6, 57-62].

Доволі популярними водяними знаками є зображення літер **АГ** та фірмового знаку папірної фабрики Афанасія Гончарова – вензелів у декількох варіаціях (приблизно 1740 – 1750-ті рр.) [6, 38-39]. У меншій мірі використовуються філіграні із зображенням складних узорів – квіток, гербів тощо.

Палітурку рукопису виготовлено із картону блакитного кольору (див.). Аркуші 38, 39 відірвано з правого та лівого боків, тому неможливо прочитати останніх слів або літер. Книгу прошито мотузкою у двох місцях. Під час вивчення документу було виявлене невірне зшиття та розташування 54, 71 та 72 аркушів, зважаючи на порушення логічного викладу матеріалу. Аркуші 40, 41 та 46 пошкоджені у нижній частині (надірвані, помітна пізніша вставка та реставрація тексту). Текст на 39 та 40 аркушах розмитий (ймовірний вплив води на текст). Значно гірший вигляд мають аркуші 74 та 75: з обох сторін зазначених листків неможливо прочитати текст 11 см в довжину та 25 см в ширину – папір надірвано, пошкоджено водою та сирістю. Під час внутрішнього аналізу документу було помічено істотну різницю у почерках переписувача. Сторінки 1 – 13 (див. додаток 2), 15 – 39 (див. додаток 3) та 147 – 160 (див. додаток 4) кардинально різняться у стилі письма. Таким чином, можна дійти висновку про те, що зазначений документ

переписувався не однією, а, як мінімум, трьома особами.

Один із гіпозе-зтичних списків «Літопису Грабян-ки» написано скорописом другої половини XVIII ст., помітна тенденція до витягнутості букв по вертикалі, їх неод-наковий розмір; букви чіткі, натиск пера

Додаток 3. Початок розділу рукопису *Повесть о различных войнах и оружии казаком...*

рівномірний, різниця між тонкими і товстими рисками літер майже непо-мітна. Чіткість і ритм письма витримується слабо, букви ледь помітно нахилені праворуч, з'єднаність (нез'єднаність) графом приблизно однакова. Порівняно із скорописом українських пам'яток XVI – XVII ст., графічна система аналізованого літопису характеризується тенденцією до вирівнювання: значно менша літерна варіативність, яка в пам'ятках більш раннього періоду відображала боротьбу старих та нових графічних тенденцій [2, 15].

Зробивши спробу опису загального стану пам'ятки, спробуємо порівняти зміст досліджуваного документу з редакціями «Літопису Грабянки», представлені «Гісторією о началі проименованія козаков» (короткий Житомирський список XVIII ст.), а також «Літопису гадачского полковника Григорія Грабянки» (повна редакція Київського видання 1854 р., відредагована імперською цензурою).

Загалом для вступної частини тексту короткої редакції на відміну від повної, властива менша чіткість сюжету, які містять опис напівміфічних подій всесвітньої історії. У тексті «Рукописной тетради...» та повної редакції натрапляємо на поєднання автором двох теорій про початки козацького роду (скіфської та «козарської»). У цьому ж розділі Полтавського та Київського списків натрапляємо на інформацію, яка стосується подій всесвітньої історії (про маршрути розселення тих чи інших народів, перемоги над заволзькими татарами, створення болгарської держави тощо) [1, 1 – 14; 4, 1 – 16]. У короткій редакції ця інформація відсутня.

У наступних розділах - «сказаніях», в яких мова йде про початок підкорення Польщею українських земель, життя та побут козаків, переказ про військовий похід гетьмана Підкови на Молдову в трьох джерелах не помічаємо суттєвої різниці. При оформленні змісту автор тексту повної редакції обходить релігійну тематику. Подібної схеми викладу матеріалу дотримується і невідомий автор «Рукописной тетради». Короткий список літопису, навпаки, насичений релігійними сюжетами.

На початку розділу «Откуда и чего ради восташа козаки на поляков» у тексті «Рукописной тетради...» описується епізод про з'їзд у Брест-Литовську митрополитів та єпископів, які «...безчинно отступили православно-католической веры...» [1, 21]. Вищезгадувані події, описані і в «Літопису Грабянки» стосовно «запроданства» рідної віри на користь католицького Риму, подані з цілком «людських позицій» [4, 24], на відміну від «церковного» підходу автора Житомирського списку, котрий подає вищезгадувану подію у релігійно-апокаліптичному світлі [3, 55-56]. У тексті «Рукописной тетради...» та «Літопису Грабянки» датування здійснюється за григоріанським календарним стилем на відміну від короткої редакції (датування подій здійснюється за церковним календарем) [3, 47].

У «Рукописной тетради» та київському «Літописі Грабянки» віднаходимо деякі подробиці біографії Богдана Хмельницького, зокрема інформацію про його заслуги перед польським королем і обставини захоплення ним у полон двох османських вельмож – Кантемирів [1, 30; 4,

26]. Також в обох вище згадуваних джерелах дізнаємось про прийняття гетьманом іноземних послів у Переяславі, відрядженні посланців до сусідніх держав, коротку оповідь про київського воєводу Адама Киселя, повідомлення про колонізацію Слобожанщини, заснування міст Харкова, Охтирки і Сум, факти, пов'язані з обставинами нереалізованої пропозиції турецького султана Б.Хмельницькому вступити разом з ним у війну проти Москви.

При підведенні підсумків другої польсько-козацької битви під Корсунем у текстах обох редакцій перераховуються знатні поляки, захоплені татарами у полон. Повна редакція нараховує десять шляхетних бранців [4, 47],

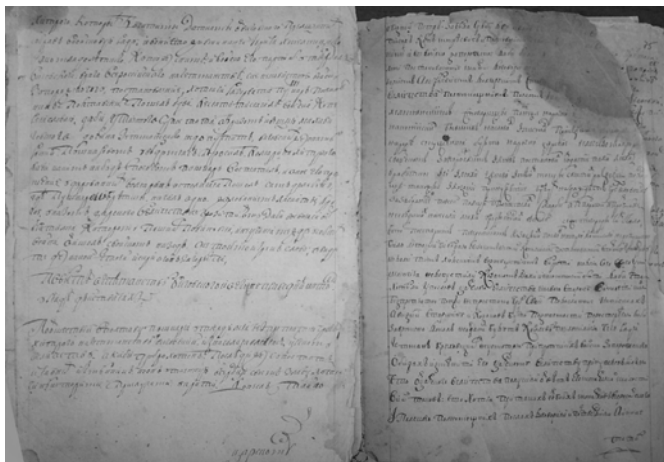
«Рукописная тетрадь» - одинадцять [1, 45-46] коротка редакція подає список із шістнадцяти високопосадовців, взятих у полон [3, 78].

У Полтавському списку хронологія подій Хмельниччини викладена так само, як і в Київському. Усі три

списки різняться між собою кількістю перерахованих козацьких полків, які діяли під час козацької революції. Автор Полтавського списку уточнює кількість задіяних козаків під час війни (37549 чол.) [1, 95].

Про подальші події з історії України по смерті її керманича Богдана Хмельницького влітку 1657 р. полтавська «Рукописная тетрадь» містить меншу кількість інформації. Історія про зречення гетьманської булави сином Богдана – Юрієм та передачею символів державної влади «хитрому та підступному» генеральному писареві Іванові Виговському висвітлена фрагментарно. У передостанньому розділі Полтавського списку «Повість о гетманстві Виговського и о его неправедных на том уряде действиях» [1, 146] не вистачає більшості аркушів.

Відновлюється оповідь з кінця літописних подій 1672 р. розділом «Гетманство Ивана Самойловича в Малой России» [1, 148], яка за більшістю ознак (стилю та ідентичністю матеріалу до порівнюваних джерел, низкою внутрішніх атрибутів рукописання тощо) нагадує повну редакцію списку літопису гадяцького полковника Григорія Грабянки. Останні шість аркушів (75 – 80) [1, 149 – 160] полтавського «зошита» не відносяться до основного тексту «Рукописной тетради...», а є пізнішими вставками полтавського «історичного

Додаток 4. Сторінка Полтавського списку «Літопису Грабянки» Повість о гетмане Виговском...

зошита». Це типові доповідні записки козацької старшини про всі «злодеяння» фаворитів імператриці Анни Іоанівни. У такий спосіб «доброзичливці» колишніх «сильних світу сього» намагалися знищити потенційних суперників у боротьбі за владу, а також вислужитися перед новоспеченою владою в якнайкращому світлі. Рукописний варіант окресленого документу завершується словами «...в чем сам...» та розписом-підписом автора тексту.

Отже, підсумовуючи, можна зазначити, що Полтавська «Рукописная тетрадь...» з фондів Державного архіву Полтавської області, власницею котрої була К.М.Скаржинська, створена на основі одного зі списків «Літопису Грабянки», ймовірно, його повної редакції.

Наявний рукопис є, поза сумнівом, важливою історичною пам'яткою, цікавою не лише для вчених-краєзнавців, але й для дослідників історіографії XVIII ст.

Література

1. Державний архів Полтавської області. – Ф.Р – 222. – Оп. 1. – Спр. 770. – «Рукописная тетрадь о событиях истории Украины «От начала казацкого имени и коего племени и рода казаки» и до 1730 года». – Арк. 1 – 80.
2. Волинські грамоти XVI ст. / Упор. В.Б. Задорожний, А.М. Матвієнко. – К., 1995. – 245 с.
3. Гісторія... Г.Грабянки. Летопись краткій... / Упор. В.М. Мойсієнко. – Житомир, 2001. – 277 с.
4. Действия презельной и отъ начала поляковъ кравашой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана Запорожского съ поляки... – Киев: Университетская типография, 1854. – 346 с.
5. Державний архів Полтавської області. Путівник. Полтава, 1959. – С. 34 – 37.
6. Клепиков С. Филиграни и штемпели на бумаге русского и иностранного производства. – М., 1959. – 306 с.
7. Апанович Е. Рукописная светская книга XVIII века на Украине. – М., 1983. – 205 с.
8. Бовгира А. Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст. – К.: Інститут України НАН України, 2010. – 304 с.
9. Дзира Я. «Козацьке історіописання 30-х – 80-х років XVIII ст.: джерелознавчий та історіографічний аспекти» / Інститут історії НАН України. – К., 2006. – 567 с.

Юлія Радкевич (Київ), студентка IV курсу
Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

Без верби і калини нема України: рослинний світ козацької доби

"Хто не знає свого минулого, той не вартий щасливого майбутнього", - писав відомий український поет Максим Рильський [9,35]. Кожний народ має свою історію, примножує священні символи природи, які уособлюють красу рідної землі, духовну міць її народу. І це справді так. Українці свято бережуть пам'ять про своїх предків, відроджують національні традиції, забуті століттями.

Помітну роль в економічному розвитку українських земель відіграло козацтво, яке вийшло на історичну арену наприкінці XVI ст. Воно успішно освоювало землі передстепової України, південного Поділля, Слобожанщини,